

अम्लपित्त क्रियाशारीर

—श्रीकान्त यशवन्त वाघ

‘क्रियाशारीर’ असा अंगविशेष आयुर्वेदाने स्वतंत्रपणे मानलेला नाही. अष्टांग आयुर्वेदाच्या कायाचिकित्सेचे ते एक उपांग आहे. हा विषय वेगळा आणि स्वतंत्रपणे मांडण्यात शास्त्रामध्ये सोय आणि सुसूत्रता आणण्याचा हेतू आहे.

‘विदाहाद्यम्लगुणोद्विक्तं पित्तम्लपित्तम् ।’ अशी या व्याधीची सुटसुटीत व्याख्या मधुकोशाने वणिली आहे. पित्ताचा विदाह होतो. कटुरसाचे प्राकृत पित्त हे विदग्ध होऊन अम्लरसाचे होते आणि अम्लपित्त हा व्याधी उत्पन्न होतो. ‘विदाह’ होणे’ या शब्दप्रयोगावरून ‘उष्ण गुण वाढणे’ एवढाच मर्यादित अर्थ घेणे इष्ट नाही. उष्णादि गुण हे हेतुंचे ठिकाणी असतात. या हेतुंमुळे पित्तामध्ये ‘विकृती’ उत्पन्न होते. अम्लपित्ताच्या संप्राप्तीतील मुख्य घटक असलेल्या पित्ताचा विचार येथे सुरुवातीस करावयाचा आहे.

पचनाचे दुसऱ्या अवस्थेत पित्ताचे फक्त उदीरण होते. उदीरण म्हणजे उत्पत्ती नव्हे. वातपित्तकफांचे निसर्गतः शरीरोपकारक असे उन्मार्गगमन होणे म्हणजे उदीरण होय. रक्ताग्नीने आहाररसावर वा रसधातूवर संस्कार घडून रक्तधातूची उत्पत्ती होत असताना रक्तवहस्त्रोत्साचे मूलस्थान असलेल्या यकृतप्लीहेमध्ये रक्तधातूपासून मलस्वरूपात पित्ताची उत्पत्ती होते. हे पोषक पित्त होय. पाचकादि पोष्य पित्तांचे तेच पोषण करते. पित्त हे आग्नेय असते. उष्ण हा पित्ताचा अप्रतिक्षेपणीय गुण होय. ते किंचित् स्निग्ध असून तिक्ष्ण, लघु, विस्त्र, सर व द्रव हे त्याचे अन्य महत्त्वाचे गुण होत. उष्ण गुण हा मुख्यत्वेकरून पाचनाचे कार्य करतो. त्याचे आधिक्याने तृष्णा, स्वेद, मूर्च्छा, दाह ही उत्पन्न होतात. तीक्ष्ण गुणही दाह व पाक घडवून आणतो. त्यामुळे स्रावण होते. लघुगुण शरीरास उत्साह देतो, उपलेप नष्ट करतो, बलाचा

नाश करतो. तो अतृप्तिकार असून लेखन व रोपण असतो. विस्त्र गुण इंद्रियगम्य आहे. सर गुणामुळे वायु व मल यांचे अनुलोमन होते. द्रव गुणाने क्लेद उत्पन्न होतो. द्रव्य शरीरभर व्यापले जाते.

अम्लपित्तामध्ये पित्तात अम्लगुण नवा येतो, उष्ण गुण वाढलेला असतो. शिवाय द्रव गुणही वाढतो. उष्ण गुण वाढतो तो विकृत स्वरूपात. त्यामुळे पचनात विकृती उत्पन्न होते. अम्ल गुण हा पृथ्वी व अग्नि महाभूतात्मक असून उष्णवीर्य आहे. तो क्लेदाची अधिक उत्पत्ती करतो. तो कोष्ठविदाही आहे. अम्लगुणामुळे आणखी श्लेष्मपित्तरक्तांची उत्पत्ती होऊन एक दुष्टचक्र सुरू होते. द्रव गुण हाही क्लेदकार आहे. त्यामुळे हे विदग्ध पित्त सर्व शरीरभर व्यापू शकून तेथे दाहादि लक्षणे उत्पन्न करू शकते. पित्ताने आजूबाजूच्या म्हणजेच आमाशय आपाचे आकर्षण होऊन हे द्रवत्व वाढत असावे. यास इंग्रजीत dialysis असे म्हणतात. या येणाऱ्या आपासोबत तिकडचा क्लेदही वाहत येतो. त्यामुळे पित्ताचे ५ अंजली हे प्राकृत प्रमाणही वाढणे स्वाभाविक आहे.

हे झाले पोषक पित्ताविषयी. पोष्य पित्तापैकी मुख्यत्वाने पाचकाची विकृती अम्लपित्तात होते. जे अन्नादींचे पचन करते ते पाचकपित्त होय. पक्वाशय व आमाशय यांचा मधला भाग हे त्याचे स्थान होय. त्यात तैजसगुण विशेष असतो. त्यक्तद्रवत्व हा त्याचा वेगळा गुण होय. त्यक्तद्रवत्वाने ‘संजातकाठिन्यम्’— अर्थातच ओलसरपणा असलेले—असा अर्थ अभिप्रेत असल्याचे इंद्रने याठिकाणी सांगितले आहे. (वा. सू. १२।११) (१) चतुर्विध अन्नाचे पचन करणे (२) दोष, रस, मूत्र व पुरीष यांचे विश्लेषण करणे (३) स्वशक्तीने इतर पित्तांना बल देणे आणि (४) अग्निकर्माने शरीरोष्म्याचे रक्षण करणे ही